

Literackie reprezentacje antysemityzmu w hiszpańskim Złotym Wieku

Literary representations of antisemitism in Spanish Golden Age

Dominika S. Wysoczyńska

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Streszczenie: Celem artykułu jest ukazanie skali antysemityzmu w Złotym Wieku w Hiszpanii oraz jego wpływu na życie społeczne, polityczne i kulturalne. Postawa ta bowiem leżała u podstaw nie tylko przełomowych wydarzeń historycznych, jak na przykład wygnanie Żydów¹ z Hiszpanii, lecz również znalazła odbicie w malarstwie i literaturze. Niniejszy tekst zwięźle przedstawia historię antysemityzmu na Półwyspie Iberyjskim, przytacza definicję Złotego Wieku oraz prezentuje sylwetki pisarzy, którzy w swych dziełach umieszczali wątki antysemickie.

Summary: *The aim of the article is to show the scale of antisemitism in the Golden Age in Spain and its impact on social, political and cultural life. This attitude was at the root of not only historical breakthroughs, such as the expulsion of Jews from Spain, but also appears in painting and literature. This text briefly presents the history of antisemitism on the Iberian Peninsula, cites the definition of the Golden Age and presents the profiles of writers who placed antisemitic threads in their works.*

Słowa kluczowe: Żydzi, antysemityzm, Hiszpania, Złoty Wiek, literatura hiszpańska, Francisco de Quevedo, Miguel de Cervantes, Pedro Calderón de la Barca, Izabela I Kastylijska, Ferdynand II Aragoński, Tomás de Torquemada

¹ Autorka stosuje zapis *Żyd* i *Żydzi* od dużej litery za Arturem Juszcakiem, który definiuje to, jak następuje: „(...) polskie zasady pisowni wskazują na pisanie nazw wyznawców religii małą literą (chrześcijanin, muzułmanin, buddysta), dotyczy to także terminu *żyd*. Zasada ta nie powinna jednak być stosowana w przypadku tego terminu, jako że *żydem* w sensie wyznania wiary może zostać jedynie *Żyd* w sensie narodowościowym. Należy podkreślić, że w przypadku konwersji na judaizm dokonanej przez osoby nie mające żydowskich korzeni, przyjęcie do religijnej grupy *Żydów* oznacza jednocześnie przyjęcie w poczet członków narodu żydowskiego i traktowanie jak *Żyda*”; A. Juszcak, *Czas Szabatu i Dnia Pańskiego. Studium myśli Żydów mesjanistycznych oraz tradycji i teologii katolickiej*, Wydawnictwo Domarton, Kraków 2012, s. 7, w: M. A. Michalski, *W poszukiwaniu judeo-chrześcijańskiego uzasadnienia działań na rzecz bezpieczeństwa ekologicznego. Bóg – człowiek – stworzenie – w retrospekcji biblijnej*, w: *Platforma Judeo-Chrześcijańska. Człowiek w drodze ku Bogu*, red. W. Kaczorowski, Christ Media, Nadarzyn 2017, s. 179-209.

Keywords: *Jews, antisemitism, Spain, Golden Age, Spanish literature, Francisco de Quevedo, Miguel de Cervantes, Pedro Calderón de la Barca, Isabella I of Castile, Ferdinand II of Aragon, Tomás de Torquemada*

1. Wstęp

W *Słowniku Języka Polskiego* pod hasłem *antysemityzm* czytamy, że jest to „nienawiść, uprzedzenie i wrogość wobec narodu żydowskiego, związana z nietolerancją i rasizmem”². *Encyklopedia Katolicka* wyróżnia trzy możliwe przyczyny antysemityzmu: religijne, psychologiczno – społeczne i ekonomiczno – polityczne. Do tych pierwszych zaliczany jest zarzut „bogobójstwa”. „Dążenie Żydów do izolacji i separatyizmu społecznego”³ należy do drugiej kategorii przyczyn występowania omawianego zjawiska. Jako trzeci zarzut podnoszone jest pragnienie hegemonii Żydów, pojmowane zarówno jako zdobycie władzy, jak i dóbr materialnych. Mówiąc o antysemityzmie należy jednak uzmysłwić sobie, że nie jest to pojęcie nowe. Niektórzy badacze, jak na przykład Theodor Mommsen, Renan, Theodor Reinach czy Moise Rngelsohn postulują pojawienie się tego zjawiska już w epoce wczesnochrześcijańskiej twierdząc, że powstało ono w chwili „samych narodzin judaizmu, w momencie świętego przymierza, jakie Wieczny zawarł z Abrahamem”⁴. Źródła biblijne, między innymi Księga Estery, określają Żydów jako „naród, który nie ulega asymilacji, jego prawa nie przypominają praw żadnego innego narodu, a dekryty królewskie są dla niego martwą literą” (Est.III, 8)⁵. Źródłem postaw antyżydowskich w antyku były też konflikty zbrojne, a mianowicie zemsta dokonana przez Żydów na Grekach za zburzenie Jerozolimy przez Tytusa. Wydarzenia te miały miejsce ok. roku 115, zaś już w 132 r. n.e. wybuchło powstanie Szymona Bar-Kochby, który ogłosił się Mesjaszem. Po dwóch latach zostało ono zdławione przez wojska rzymskie, a sam Bar-Kochba poniósł śmierć w twierdzy Betar⁶. W starożytności chrześcijańskiej miały miejsce animozje między Żydami a chrześcijanami. „Niemniej jednak akty wrogości Żydów wobec chrześcijan nie sięgają poza koniec II wieku, a ich waga zmniejsza się w miarę, jak zwiększa się opozycja między Kościołem i pogaństwem. Jest mimo wszystko faktem, że chrześcijaństwo pozostaje w okresie późnego Cesarstwa dla judaizmu wrogiem najbardziej oczywistym. Tymczasem odpowiedzią na «klątwy rabinów» są «klątwy antysemityzmu chrześcijańskiego». Sytuacja zmieniła się szczególnie, gdy chrześcijanie znaleźli się w pozycji dominującej, a Kościół i poganie zaczęli dążyć ku sobie. To, co nie dawało się pogodzić teologicznie na

² <https://sjp.pl/antysemityzm> [dostęp 2018-06-03].

³ *Antysemityzm* [w:] *Encyklopedia Katolicka*, Lublin 1989.

⁴ F. De Fontette, *Historia antysemityzmu*, Lublin 2010, s. 7,

http://alija.4me.pl/pdf/PK_HISTORIA_ANTYSEMITYZMU.pdf [dostęp 2018-06-03].

⁵ *Ibidem*, s. 8 [dostęp 2018-06-03].

⁶ <https://www.salon24.pl/u/marekblaszkowski/106094,prawdziwe-korzenie-antysemityzmu> [dostęp 2018-06-03].

początku, miało znaleźć wyraz w pojawieniu się antyjudajizmu religijnego poprzez podjęcie pewnych tematów antysemityzmu pogańskiego i przybrać postać praw i faktów”⁷.

Po upadku Zachodniego Cesarstwa Rzymskiego w 476 r., w epoce frankońskiej, najsilniej zarysowały się stanowiska dwóch osób w sprawie Żydów. Mowa tutaj o papieżu Grzegorz Wielkim, który był przeciwnikiem przymusowych chrztów, odbierania Żydom należących do nich majątków, a także opowiadał się za przestrzeganiem ich praw, w tym za możliwością nieskrępowanego obchodzenia świąt. Głowa Kościoła nakazała również zwrócić im wartość synagog, które zostały przekształcone w kościoły przez chrześcijan⁸. Jak stwierdził Jules Isaac, papież Grzegorz „rozpoczął wobec Żydów politykę humanitarną, sprawiedliwą, politykę ochrony, która przyniosła mu zaszczyt i nadal będzie przynosić innym papieżom, gdyż jest to zapoczątkowanie tradycji, a wielu - jeżeli nie wszyscy - będą duchem i sercem brać z niego przykład”⁹. Drugą ze wspomnianych osób był król Teodoryk, który „przyjął zasadę niestosowania siły w sprawach religii”¹⁰. Po podpaleniu synagogi w Rawennie nakazał jej odbudowę, a także surowe ukaranie sprawców. Postulował też wzajemne poszanowanie praw chrześcijan i Żydów.

2. Historia antysemityzmu na Półwyspie Iberyjskim

Jednym z najbardziej wrogich w stosunku do Żydów krajów średniowiecznej Europy była Hiszpania pod panowaniem Wizygotów. Królowie hiszpańscy odnosili się do Żydów z niechęcią, co znalazło swoje odbicie w ówczesnym prawodawstwie. Król Sisebut swoim edyktem z 613 r. nakazał przymusowe nawracanie wszystkich Żydów. Stanęli oni wówczas przed wyborem – chrzest lub wygnanie, co jeszcze wielokrotnie powtórzy się w historii. Niektórzy decydowali się na zmianę wyznania, inni uciekali do Galii lub nawet do Afryki. Król Swinthila nakazał wygnanie wszystkich tych, którzy nie zdecydowali się przyjąć chrztu, zaś ochrzczeni musieli „po czymś w rodzaju spowiedzi podpisać zobowiązanie wierności wierze katolickiej”¹¹. Choć król Hindaswinth wykazał się większą tolerancją i zezwolił na powrót wygnańców do kraju, a przymusowo ochrzczonego do judaizmu, jego następca Recesjan wznowił szykany wobec Żydów. Król Erwig zmusił II Sobór w Toledo do przyjęcia aż dwudziestu ośmiu ustaw dyskryminujących. „Ogólna filozofia systemu polegała na koncepcji

⁷ F. De Fontette, *Historia...*, s. 18 [dostęp 2018-06-03].

⁸ Ibidem, s. 27 [dostęp 2018-06-03].

⁹ Ibidem [dostęp 2018-06-03].

¹⁰ Ibidem, s. 26 [dostęp 2018-06-03].

¹¹ Ibidem, s. 28 [dostęp 2018-06-03]. Por. B. Saitta, „I giudei nella Spagna visigoda, I. Da Recaredo a Sisebuto. II. Da Suintilla a Rodrigo”, *Quaderni Catanesi di Studi Classici e Medievali*, II, 3 1980.

wymuszeń nawrócenia [...]: wszyscy Żydzi mieli się wyprzeć wiary nie później niż w ciągu roku pod groźbą konfiskaty mienia, kar cielesnych i wygnania”¹². W wieku IX w Galii pojawia się motyw zdrady żydowskiej. Historyczne aluzje doprowadziły do powstania obyczaju tzw. kolafizacji, czyli policzkowania Żyda w Wielki Piątek przed jedną z katedr w Tuluzie. Miała to być kara za przyczynienie się do śmierci Chrystusa, jednak praktykowano ten obyczaj tak chętnie, że, cytując Ademara z Chabannes, „mózg i oczy nieszczęśnika tryskały z głowy i upadały na ziemię”¹³.

Za czasów wypraw krzyżowych Żydzi byli uważani za niewiernych, podobnie jak muzułmanie, i uczestnicy krucjat nierzadko chcieli walczyć z nimi, o czym świadczą słowa Guiberta de Nogent: ”Pragniemy, powiadali, walczyć z wrogiem Boga na Wschodzie; ale mamy Żydów przed oczami, rasę bardziej wrogą Bogu od wszystkich pozostałych. Rozpoczynamy całe dzieło na opak”¹⁴. Prześladowania Żydów, oparte na legendach ioszczerstwach, między innymi o mordach rytualnych, profanacji hostii czy zatruciu studni rozpoczęły się już następnego dnia po ogłoszeniu pierwszej krucjaty. Podczas epidemii dżumy oskarżono Żydów o jej wywołanie, gdyż rzekomo parali się oni bluźnierczymi praktykami satanistycznymi¹⁵. W całej Europie mordowano, torturowano i więziono lub – w najlepszym razie – zmuszano do zmiany wiary całe gminy żydowskie. Nie oszczędzano nawet kobiet i dzieci. Jedyną ucieczką było przyjęcie chrześcijaństwa, lecz stosunek do nawróconych Żydów był ambiwalentny. Papież Grzegorz IX pisał: „Choć otwieramy samą głębię naszego ojcowskiego uczucia dla wszystkich przychodzących do wiary chrześcijańskiej, gdyż zbawienie każdego z nas jest cenne, niemniej jednak okazujemy nawróconym z judaizmu jeszcze większe umiłowanie, mając nadzieję, że jeżeli gałązka dzikiej oliwki wszczepiona na dobrą oliwkę daje wyśmienite owoce, gałęzie wyrwane ze świętego korzenia wydadzą jeszcze lepszy owoc, bo są one w naturalny sposób lepsze”¹⁶. Drumont sprzeciwiał się tej koncepcji twierdząc, że nawrócony Żyd nigdy nie przestanie być Żydem. Pogląd ten odbił się szerokim echem w Hiszpanii.

„Wielu nawróconych Żydów (*conversos*) sprawiało wrażenie, że nadal utrzymują więzi z dawną wiarą - niektórzy czynili to w skrytości, innych niesłusznie posądzano o hipokryzję.

¹² Ibidem, s. 29 [dostęp 2018-06-03].

¹³ Ibidem, s. 30 [dostęp 2018-06-03].

¹⁴ Ibidem, s. 32 [dostęp 2018-06-03].

¹⁵ *Enciclopedia del Holocausto, El antisemitismo en la historia: desde la crucifixión de Cristo hasta el año 1400*, <https://www.ushmm.org/wlc/es/article.php?ModuleId=10007540> [dostęp 2018-06-04].

¹⁶F. De Fontette, *Historia...*, s. 39 [dostęp 2018-06-03].

Lud, który nimi gardził z powodu tej dwuznaczności, zazdrościł im i nienawidził ich bardziej niż prawowiernych Żydów. Nazywano ich *marranes* (to słowo hiszpańskie znaczące „świnie” pochodziło z arabskiego mahram - „zakazany”). Tak rodziło się społeczeństwo podejrzliwe, dzielące Hiszpanię na dwie grupy: grupę nowych chrześcijan lub *conversos* i grupę „dawnych chrześcijan”, mogących przedstawić świadectwo swej *limpieza de sangre* (czystości krwi). Nie chodzi zapewne o czystość składników krwi, lecz jeżeli istnieje dziedziczność duchowa, to dlaczego by nie teologiczna? Niebezpieczne przejście zapowiadające świat, który idąc śladami fałszywej nauki o pewności powiązań duchowych, będzie zwalczał z takim samym sercem i taką samą bronią zarówno judaizm, jak i chrześcijaństwo. Wskutek wielu ustaw o czystości krwi, opracowanych w Toledo, wymaganie *limpieza* zostało oficjalnie uświęcone i miało powodować zażarte spory, w których dostrzeżono wyłanianie się koncepcji rasowej, nadającej antysemityzmowi nowe zabarwienie”¹⁷.

Podczas panowania królów katolickich, a więc Izabeli I Katolickiej i Ferdynanda II Katolickiego, w marcu 1492 r. doszło do wygnania Żydów z Hiszpanii na mocy dwóch edyktów. Pierwszy z nich został podpisany przez Ferdynanda i Izabelę i obowiązywał na terenie królestwa Kastylii, ojczyzny królowej, zaś drugi, z podpisem króla, dotyczył królestwa Aragonii, z którego wywodził się władca. Para królewska powierzyła redakcję tekstów edyktów Wielkiemu Inkwizytorowi, dominikaninowi Tomasowi de Torquemada i kierowanemu przez niego zespołowi. Wspomniane dokumenty pozostawiały Żydom swoistą wolność wyboru, o której wspomniałam już wcześniej, a więc – zmiana wyznania lub wygnanie. Motywem kierującym parą królewską i Torquemadą była troska o społeczność katolicką, która mogła zdradzić swoją świętą wiarę wskutek kontaktów z Żydami. Drugą poruszoną w edyktach kwestią były oskarżenia o herezję i potajemne kontynuowanie praktyk judaistycznych¹⁸ przez *conversos*. Warunki postawione w edyktach brzmiały następująco: wygnanie było ostateczne, Żydzi nie mogli mieć nadziei na powrót do ówczesnej Hiszpanii. Nikt, niezależnie od wieku, miejsca urodzenia lub zamieszkania nie był traktowany w sposób odmienny niż reszta współwyznawców. Żydzi mieli cztery miesiące na opuszczenie królestwa. W tym czasie mogli sprzedać to, co posiadali, jednak nie mogli wywieźć ze sobą pieniędzy, a weksle. Ci, którzy nie zastosowali się do tej reguły lub wrócili na hiszpańskie ziemie byli karani śmiercią i konfiskatą majątku. Była to również kara za pomaganie Żydom lub ukrywanie

¹⁷ Ibidem, s 40 [dostęp 2018-06-03].

¹⁸ Por. C. Roth, *Los judíos secretos. Historia de los marranos* Altalena, Madrid 1979.

ich¹⁹. Uchodźcy z Hiszpanii zostali ciepło przyjęci przez sułtana Bajazyda. Niektórzy udali się do Włoch i Europy Wschodniej, krajów arabskich i Afryki Północnej. Znaleźli też tymczasowe schronienie w Portugalii, jednak już cztery lata później zmuszono ich do przyjęcia chrześcijaństwa lub opuszczenia kraju, co było warunkiem zawarcia małżeństwa między portugalskim królem Manuelem a Isabellą, córką królów katolickich²⁰. Co ciekawe, osoby o żydowskich korzeniach często deklarowały antysemickie poglądy. Najlepszym tego przykładem jest Wielki Inkwizytor Tomás de Torquemada, w którego żyłach płynęła żydowska krew (potwierdzają to m.in. kronikarz Królów Katolickich Hernando del Pulgar i historyk Joseph Pérez). Torquemada miał również znaleźć w księgach dowód na to, że matka króla Ferdynanda była Żydówką.

3. Hiszpański Złoty Wiek

Z osobami Ferdynanda i Izabeli ściśle wiąże się pojęcie Złotego Wieku. Większość badaczy uważa, że epoka największego rozkwitu gospodarczego i kulturalnego Hiszpanii rozpoczęła się właśnie za panowania Królów Katolickich, a konkretnie w 1492 roku. Wówczas miały miejsce kluczowe wydarzenia w historii Hiszpanii. W tym roku doszło do zdobycia Grenady, odkrycia Nowego Świata przez Krzysztofa Kolumba, a także wydania pierwszej gramatyki języka kastylijskiego autorstwa Antonio de Nebriji. Koniec tego okresu przypada w roku 1681, wraz ze śmiercią Pedro Calderona de la Barca, o którym będzie mowa w dalszej części artykułu. Jednakże nie wszyscy badacze zgadzają się co do dokładnej daty rozpoczęcia Złotego Wieku. Julio Vélez-Sáinz w pierwszym rozdziale swojej książki zatytułowanej *Francisco de Quevedo* stwierdza, że Złoty Wiek swoimi ramami czasowymi obejmuje XVI i XVII stulecie²¹. Hiszpania w tym okresie, pod panowaniem Habsburgów, uzyskała status imperium na arenie międzynarodowej. Przyczyniły się do tego między innymi jej liczne kolonie i terytoria zamorskie, wprowadzenie reguł handlu między regionami kraju i związanych z nim podatków (para królewska bowiem dzieliła się władzą; Izabela i Ferdynand byli małżeństwem, lecz każde z nich było dziedzicznie władcą określonych regionów), z czym związany był *boom* gospodarczy, zwycięstwo militarne i polityczne nad siłami muzułmańskimi (wspomniane już zdobycie Grenady i zmuszenie muzułmanów do

¹⁹ https://www.ecured.cu/Edicto_de_Granada [dostęp 2018-06-05].

²⁰ J. Telushkin, *Modern Jewish History: The Spanish Expulsion (1492)*, Jewish Literacy, New York 1991, <http://www.jewishvirtuallibrary.org/the-spanish-expulsion-1492> [dostęp 2018-06-05].

²¹ J. Vélez-Sáinz, *Francisco de Quevedo*, Ediciones Eneida, Colección Semblanzas, 2005, s.11.

opuszczenia hiszpańskich ziem), jak również rozwój sztuki i literatury dzięki wspieraniu przez władców i wielmożów artystów i pisarzy.

Po roku 1492 Żydów spotykały kolejne prześladowania. Wystarczy wspomnieć o wypędzeniu ich z Nawarry w roku 1498. Ci z nich, którzy zdecydowali się zostać, ukrywali swoją żydowską tożsamość. Byli to nominalni chrześcijanie, w sekrecie kultywujący tradycje przodków, którzy dzięki swoim umiejętnościom zdobywali wpływy wśród wyższych warstw społeczeństwa. Nie wpłynęło to jednak na zanik postawy antysemickiej. Należy też zauważyć, że w języku epoki słowo „Żyd” było synonimem obelgi, której wielokrotnie używano. Motyw wygnania Żydów był wciąż obecny nie tylko w życiu politycznym Hiszpanii, lecz również w sztuce. Emilio Sala Francés namalował obraz *Expulsión de los judíos de España* (pol. Wygnanie Żydów z Hiszpanii). Na tym tle pojawiały się również utwory literackie²², nierzadko o charakterze antyżydowskim, często mające formę pamfletów. Jednym z autorów tego typu „dzieł”²³ był Francisco Gómez de Quevedo Villegas y Santibáñez Cevallos, pisarz, poeta, dramaturg, filozof, polityk i humanista.

4. Francisco de Quevedo

Pisarz urodził się 14 września 1580 r. w Madrycie w rodzinie szlacheckiej, związanej z dworem królewskim – jego matka, María de Santibáñez była damą dworu królowej, zaś ojciec, Pedro Gómez de Quevedo – sekretarzem siostry króla Filipa II. Quevedo już od dzieciństwa był obdarzony niepospolitą inteligencją, jednak nie ukończył studiów na Uniwersytecie Alcalá, co nie przeszkodziło mu tworzyć pierwszych wierszy, parodiujących Luisa de Góngora, które pisał pod różnymi pseudonimami. Był również autorem bardzo popularnej powieści łotrzykowskiej pod tytułem *La vida del Buscón* (przetłumaczonej na język polski jako *Żywot młodzika niepocziwego imieniem Pablos*), wielu satyr, często skierowanych przeciwko jego licznym oponentom, a także dzieł o charakterze filozoficznym. Twórca ten nie zajmował się jedynie życiem literackim. Zaangażował się w politykę, będąc sekretarzem diuka de Osuna. Protektor pisarza wdał się jednak w intrygę o charakterze szpiegowskim na terenie Republiki Weneckiej, mającą na celu sabotaż jej floty, która doprowadziła go do upadku, a wraz z nim jego protegowanego. Niejako na pocieszenie po nieudanej misji i chwilowym byciu *persona non grata* w 1618 r. pisarz został włączony w poczet kawalerów zakonu Santiago

²² Por. R. Cansinos Assens, *Los judíos en la literatura española* Columna, Buenos Aires 1937.

²³ Por. J. Caminero, *Victima o verdugo: Conservadurismo y antisemitismo en el pensamiento político-social de Quevedo* Reichenberger, Kassel 1984.

(świętego Jakuba z Composteli lub świętego Jakuba od miecza). Była to bardzo ciekawa jak na owe czasy instytucja, dlatego należy poświęcić trochę miejsca jej historii.

„Przyjmuje się, że pierwszym Wielkim Mistrzem Zakonu Santiago był Pedro Fernandez de Castro zwany Potestad (Mocny). Za symboliczny rok założenia można uważać 1158 r., kiedy powstało bractwo religijne i wojskowe w Królestwie Leon. Za patrona przyjęto narodowego patrona Hiszpanii, Jakuba Większego (Santiago El Mayor). Początkowo celem działalności tego bractwa była ochrona pielgrzymów przed muzułmanami na Camino de Santiago, na Półwyspie Iberyjskim. Bractwo zdobyło znaczenie wspierając wysiłki zbrojne królów Leonu w walkach o miasto Caceres. Zachowały się dokumenty z sierpnia 1170 roku, kiedy bractwo otrzymało zdobyte przez Ferdynanda II, króla Leonu i Galicji miasto Caceres, położone na południowy zachód od Madrytu. Pierwsi rycerze Zakonu pod wodzą swojego mistrza Pedro Fernandeza walczyli wówczas z muzułmanami na terenie Estremadury. Wymieniane w dokumentach jako Bractwo z Caceres, przekształciło się w latach 1170–1175 w znany nam Zakon Santiago. Odwoływanie się przez rycerzy do symboliki jakubowej i związki z Santiago świadczą, że mogli należeć wcześniej do bractw rycerskich, których zadaniem była właśnie ochrona pielgrzymów przed atakami Maurów [...]. Od samego początku, Zakon Santiago kierował się wyjątkowymi zasadami. Był jedynym hiszpańskim zakonem rycerskim założonym przez i dla świeckich mężczyzn i kobiet. Co więcej, był to także pierwszy zakon pozwalający swoim członkom na małżeństwa, ograniczając tradycyjne śluby całkowitej czystości do składania ślubów okresowej wstrzemięźliwości małżeńskiej. Wyróżniała go ciekawa różnorodność aktywności prowadzonej przez członków, która pomagała w osiągnięciu przez Zakon zamierzonych celów wojskowych [...]. W pierwszym wieku istnienia Zakonu, wejście w jego szeregi było stosunkowo łatwe. Dopiero z czasem kiedy Zakon osiągnął znaczenie polityczne i gospodarcze, w szeregi rycerstwa przyjmowano głównie przedstawicieli hiszpańskiego możnowładztwa. Aby być przyjętym jako rycerz św. Jakuba, należało wówczas udowodnić pochodzenie szlacheckie do czterech pokoleń wstecz, zarówno ze strony ojca jak i matki. Przyjmowany nie mógł mieć również wśród swoich przodków Żydów, Saracenów lub heretyków ani skazanych przez Trybunał Inkwizycji. Dowody na to były przedstawiane jeszcze przed przyjęciem na kanonika (duchownego), jak i na rycerza w Zakonie. W późniejszych wiekach, jeżeli dowody te były zaaprobowane przez Radę Zakonu, neofita otrzymywał (okrycie) płaszcz od osoby upoważnionej przez króla. Nowicjusze byli zobowiązani do służby w pomieszczeniach kuchennych na galerach przez sześć miesięcy i potem jeszcze przez jakiś czas przebywali w klasztorze, aby poznać Regułę

Zakonu [...]. Zakon kierował się wyjątkowymi jak na owe czasy zasadami. Nie wprowadził prawnych ograniczeń jeżeli chodzi o osobiste administrowanie własnością przez poszczególnych członków i cechował się dość luźnymi zasadami regulującymi życie we wspólnocie. Pozwalał na dużą swobodę, jeżeli chodzi o złożenie ślubów wstrzemięźliwości małżeńskiej, przez co bracia mieli możliwość zawierania związków małżeńskich bez wyrzekania się „życia ziemskiego” i mogli pozostawać w związkach ze społecznością zakonną. Czynniki te pozwalały na utrzymywanie silnych relacji rodzinnych zarówno w klasztorach, jak i na zewnątrz. Nawet kobiece społeczności monastyczne nie zamykały się i przyjmowały do siebie zamężne kobiety i ich córki, jako tymczasowych członków. Główną siedzibą Zakonu Santiago od roku 1174, przez całe średniowiecze, był zamek Ucles w Kastylii. To właśnie hojność króla Alfonsa VIII sprawiła, że rycerze św. Jakuba mocno obsadzili graniczne zamki w Kastylii. Budując swoją pozycję na pograniczu podejmowali ciągle walkę z Maurami i stopniowo rozszerzali panowanie władców Leonu i Kastylii nad Południem Półwyspu. Pod koniec XV wieku katolicycy królowie Hiszpanii uznali, że silny Zakon Santiago jest zagrożeniem dla ich panowania. W roku 1493, za panowania Ferdynanda II Aragońskiego i Izabeli I Kastylijskiej, urząd wielkiego mistrza zakonu został połączony z koroną hiszpańską [...]. Zakon Santiago już w pierwszych wiekach istnienia stał się najpotężniejszym hiszpańskim zakonem rycerskim. Był zorganizowany w 83 komandorie, z których 3 podlegały bezpośrednio wielkiemu mistrzowi. W XV wieku skupiał w swoich szeregach około 400 rycerzy zakonnych i mógł bez problemu jednocześnie wystawić do tysiąca najemnych rycerzy na koniach. W skład dóbr zakonnych wchodziły dwa miasta i sto kilkadziesiąt wsi. Kiedy mówimy jednak o rozległych posiadłościach Zakonu, to musimy mieć świadomość, że te dziesiątki wsi były na nowo organizowane w terenach niezagospodarowanych lub wyludnionych wojnami. Jeżeli mówimy, że miał 200 parafii, 5 szpitali i 5 konwentów, to za tym stał ogromny wysiłek organizacyjny i kosztowne działania w celu ich powołania do życia. Ale nie tylko dobra ziemskie się liczyły – Zakon był również opiekunem wyższej uczelni w Salamance. Po śmierci Wielkiego Mistrza Alonso de Cardenas w 1493 roku, królowie katolicycy włączyli zakon do Korony Hiszpanii, co ostatecznie zatwierdził w 1523 roku papież Adrian VI. Mimo przejścia Zakonu przez Koronę i podporządkowania urzędu Wielkiego Mistrza królom Hiszpanii zakon nie ustrzegł się

marginalizacji swojej pozycji. Bardzo szybko godność rycerza Zakonu stała się jedynie tytułem honorowym²⁴.

W 1620 r. Quevedo został skazany na wygnanie do majątku Torre de Juan Abad²⁵, który trafił w ręce jego matki jako zastaw za długi. Sugeruje to żydowskie pochodzenie pisarza, gdyż lichwą w większości zajmowali się (zasymilowani lub nie) Żydzi. Sugestia ta stoi w sprzeczności ze wspomnianą już zasadą przyjęcia w szeregi zakonu św. Jakuba, lecz sfalszowanie dokumentów na swoją korzyść nie nastęrczało w tamtym czasie problemów. Warto wspomnieć, że sąsiedzi nie uznali takiego sposobu wejścia w posiadanie nieruchomości za legalny, co zmusiło nowego właściciela do prowadzenia procesów sądowych²⁶. Pozostały czas artysta spożytkował na pisanie traktatu filozoficznego *Sueños (Sny)*, dzieł o tematyce polityczno-religijnej, jak na przykład *Política de Dios (Polityka Boga)* czy sonetów. Quevedo wrócił z wygnania wraz ze wstąpieniem na tron króla Filipa IV w 1621 r. Został sekretarzem młodego monarchy i współpracownikiem nowego faworyta, hrabiego Olivaresa. Wszechwładza protegowanego króla dobiegła jednak końca wskutek donosu, co wiązało się z powtórным aresztowaniem Quevedo i osadzeniem go w celi klasztoru świętego Marka. W zamknięciu pisarz zajmował się lekturą i tworzył. Szukał pocieszenia w filozofii antycznej Zenona z Kition, Seneki i Epikteta, a także oddał się rozmyślaniam na tematy religijne. W 1643 r. zostaje uwolniony, usuwa się z dworu i udaje się do swojego majątku. Umiera 8 września 1645 r. w klasztorze ojców dominikanów w Villanueva de los Infantes.

Twórczość Francisca de Quevedo można zaliczyć do barokowego nurtu konceptyzmu. *Słownik Języka Polskiego* definiuje to pojęcie jako „nurt literacki w barokowej literaturze hiszpańskiej i włoskiej charakteryzujący się stosowaniem niezwyklej skojarzeń i zaskakujących puent²⁷. Większość jego twórczości poetyckiej to satyry, choć wiersze miłosne Quevedo są uważane za jedne z najważniejszych o tej tematyce, które powstały w XVII wieku. Popularnymi gatunkami, które uprawiał, były romans i letrilla (słynna *Poderoso*

²⁴ J. Pawlikowski, *Zakon Świętego Jakuba Większego (Zakon Santiago) – geneza i rola w kulturze* [w:] *Droga św. Jakuba w Polsce – historia, terażniejszość, przyszłość. W 10. rocznicę otwarcia pierwszego polskiego odcinka Camino de Santiago*, red.: ks. P. Roszak, F. Mróz, Kraków 2015, s. 133-148, https://www.academia.edu/37251537/Droga_s_w._Jakuba_w_Polsce_historia_teraźniejszość_i_przyszłość._W_10_rocznicę_otwarcia_pierwszego_polskiego_odcinka_Camino_de_Santiago [dostęp 2019-02-14].

²⁵ Por. J.M. Lozano Cabezuolo, *Francisco de Quevedo desde la Torre de Juan Abad*, Ayuntamiento de Torre de Juan Abad y Fundación Francisco de Quevedo, Torre de Juan Abad 2016.

²⁶ Por. González Palencia, Á. „Pleitos de Quevedo con la Villa de la Torre de Juan Abad”, *Boletín de la Real Academia Española*, 14, 1927, pp. 495-519, y pp. 600-619; reimpresso en *Historias y leyendas*, Madrid, Impr, Sánchez de Ocaña, 1942, pp. 309-377.

²⁷ <https://sjp.pwn.pl/sjp/konceptyzm;2564185.html> [dostęp 2018-06-05].

caballero es don Dinero, czyli *Potężnym kawalerem jest pan Pieniądz*). W całej twórczości pisarza pojawia się wątek antysemityzmu. Jak twierdzą badacze, Quevedo był z przekonania antysemitą, czemu dawał wyraz nawet w swych dziełach satyrycznych, jednakże trzeba pamiętać, że taka postawa była podyktowana warunkami ówczynie panującymi w królestwie²⁸. Dwoma najważniejszymi utworami, które tego dowodzą, są *Execración contra los judíos*, a więc *Złorzeczenie przeciw Żydom*, a także *La Isla de los Monopantos*. *Execración contra los judíos* ukazała się w 1633 r. Ma ona formę memoriału i jest skierowana bezpośrednio do króla Filipa IV. Quevedo postuluje w tym dziele ostateczne wygnanie wszystkich *conversos* i *marranes* z Hiszpanii. Rzeczywistym celem powstania *Złorzeczenia*... jest jednak krytyka faworyta króla, księcia de Olivares.

Drugi z utworów, który nie doczekał się tłumaczenia na język polski, jest skierowany przeciwko księciu de Olivares, o którym była już mowa i który miał żydowskie korzenie. *La Isla de los Monopantos* została opublikowana w 1650 r. To jedno z dwóch pierwszych dzieł, w których pojawia się motyw żydowskiego spisku, mającego na celu przejęcie władzy nad światem. W tym utworze Quevedo przedstawia Monopantos, mieszkańców wymyślonych wysp niedaleko Morza Czarnego, którzy bardzo przypominają Żydów przebranych za chrześcijan, jednak są oni dwulicowi i jedynie przystosowują się do otaczającej rzeczywistości. Przywódca Monopantos chce sojuszu z Żydami, aby wspólnie przejąć panowanie nad Europą, jednakże, na szczęście, we wszystko wmieszała się Fortuna, która zwaśniła niedawnych sprzymierzeńców. Obie grupy zakładają nowe sekty, których głównym celem jest gromadzenie majątku. Jak można zauważyć, niechęć pisarza do Żydów, *conversos* i *marranos* ma podłoże nie tylko rasowe, lecz również osobiste. Z powodu niesnasek między nim a faworytem króla Quevedo pisał jadowite pamflety, a także kierował do króla dokumenty wagi państwowej, mające na celu oczernienie części ówczesnego społeczeństwa.

5. Miguel de Cervantes

Kolejnym przykładem pisarza z epoki Złotego Wieku, który poruszał w swojej twórczości motywy antysemityczne, był autor słynnego *Don Kichota*, a więc Miguel de Cervantes y Saavedra (1547-1616). Jest najbardziej znany z powodu swojej twórczości literackiej, jednak zanim oddał się pisarstwu był żołnierzem (walczył w bitwie pod Lepanto, w której odniósł poważne rany), a następnie urzędnikiem państwowym. Jak obecnie postulują badacze

²⁸ P.P. Recuero, *Los judios en las obras de Quevedo*, <http://www.meahhebreo.com/index.php/meahhebreo/article/viewFile/794/825> [dostęp 2018-06-06].

i historycy, m.in. profesor Kenneth Brown z uniwersytetu Calgary w swojej pracy *Lo que sabía Cervantes del judaísmo, del criptojudasmo manchego y de ser converso en la España áurea*, sam pisarz był zasymilowanym w drugim lub trzecim pokoleniu Żydem²⁹. Świadczy o tym fakt, że jego ojciec, Rodrigo de Cervantes, był chirurgiem, a zawód ten był niejako zarezerwowany dla osób pochodzenia żydowskiego i muzułmanów. Ponadto w swojej karierze zawodowej dwukrotnie spotkał się z odmową przeniesienia go do Indii. Aby jednak nie narazić się na oskarżenia o judaizowanie, w swojej twórczości podzielał ówczesne poglądy dotyczące Żydów. Znalazło to odbicie nie tylko w *Don Kichocie*, w którym pojawiają się powiedzenia i przysłowia odnoszące się do Żydów, lecz również w innych jego dziełach – *Nowelach przykładowych*, *Intermediach* czy sztukach teatralnych. Utwory te różniły się stylem od dzieł innych pisarzy-*conversos*. Należy jednak pamiętać o tym, że nie wszystkie z nich zachowały się do naszych czasów.

6. Pedro Calderón de la Barca

Innym autorem z epoki Złotego Wieku należącym do grona antysemitów był wybitny Pedro Calderón de la Barca (1600-1681), porównywany przez niektórych do Homera, Dantego i Szekspira, będący pod wpływem twórczości Luisa de Góngora, czego dowodzi w swym artykule Pinillos³⁰. W jego *autos sacramentales*, a więc sztukach o charakterze religijnym, pisanych na zamówienie dworu lub Kościoła na potrzeby obchodów świąt kościelnych i religijnych można doszukać się wątków antysemitycznych³¹. Są one wyrażone nie tylko obecnością w tekście bohaterów-Żydów, lecz również poprzez umieszczenie w nim symboli, kojarzących się z judaizmem, na przykład synagogi. Potwierdza to Moncunill Bernet w swoim artykule³². Warto zauważyć, że w przypadku Calderona niechęć do Żydów ma motywację biblijną. Pierwszym tego przykładem jest sztuka *El nuevo palacio del Retiro* (*Nowy pałac Retiro*, tłumaczenie własne), w której pisarz motywuje wygnanie Żydów z Ziemi Obiecanej ich udziałem w męce i śmierci Chrystusa. Ten sam motyw pojawia się w *Świętym królu Ferdynandzie* (*El santo rey don Fernando*, tłumaczenie własne) oraz w *Winorośli Pana*

²⁹ Por. K. Brown, *Lo que sabía Cervantes del judaísmo, del criptojudasmo manchego y de ser converso en la España aurea* Academia del Hispanismo Vigo, Pontevedra 2012.

³⁰ C. Pinillos, „La presencia de Góngora en los autos de Calderón”, *Teatri del Mediterraneo riscritture e ricodificazioni tra '500 e '600*, red. V. Nider, Dipartimento di Scienze Filologiche e Storiche, Trento 2004, s. 267-287, https://www.academia.edu/5068377/La_presencia_de_Góngora_en_los_autos_de_Calderón, [dostęp 2019-02-14].

³¹ Por. J. C. Garrot, *Judíos y conversos en el Corpus Christi: la dramaturgia calderoniana* Brepols, Turnhout 2013.

³² R. Moncunill Bernet, *El antisemitismo en los autos sacramentales de Calderón*, *Hipogrifo* 5.2, 2017, s. 107-119, <https://www.revistahipogrifo.com/index.php/hipogrifo/article/view/320>, [dostęp 2018-12-06].

(*La viña del Señor*, tłumaczenie własne). W ostatnim dziele autor daje wyraz swojej niechęci do mniejszości żydowskiej, używając w stosunku do jej członków określenia *pueblo avaro* (*chciwy lud*, tłumaczenie własne). W kolejnej sztuce, zatytułowanej *Niemy diabeł* (*El diablo mudo*, tłumaczenie własne) demon w rozmowie z Żydami stwierdza, że są oni bardziej niewierzący niż on sam. Kolejny zarzut pod ich adresem pojawia się w dziele zatytułowanym *Prawdziwy Bóg Chleb* (*El verdadero Dios Pan*). Calderón zarzuca Żydom, że nie chcieli uznać Chrystusa za Zbawiciela. Pod koniec sztuki demon, który powraca jako jeden z bohaterów, nakłania Żydów do przyjęcia go zamiast Boga do swojego serca, aby mogli zemścić się za doznane krzywdy i dokonać tego, „czego diabeł nie może”. Oczywiście nie są to jedyne dzieła tego autora, w których pojawiają się motywy antysemityczne. Inne sztuki o tej tematyce to: *Zakon Melchizedeka* (*El orden de Melquisedec*), *Dzień dni* (*El día mayor de los días*), *Tajemnice mszy* (*Los misterios de la misa*), *Wezwani i wybrani* (*Llamados y escogidos*), *Skromność ukoronowana* (*La humildad coronada*), *Siew Pana* (*La siembra del Señor*), *Ogólna ulga* (*El socorro general*), *Kościół oblężony* (*La Iglesia sitiada*), *Trąd Konstantyna* (*La lepra de Constantino*), *Zakony militarne* (*Los órdenes militares*) i *Baranek Izajasza* (*El cordero de Isaías*³³).

7. Zakończenie

Reasumując, starałam się udowodnić, że we wspomnianych dziełach z łatwością można doszukać się motywów antysemitycznych, umotywowanych zarówno sytuacją w ówczesnej Hiszpanii, jak również osobistymi konfliktami z osobami pochodzenia żydowskiego czy też oskarżeniami o żydowskie pochodzenie. W czasach, gdy honor (*honra*) i dobre imię w społeczeństwie były jednym z najważniejszych elementów życia, bardzo łatwo można było je utracić przez oskarżenie o bycie Żydem. Bronią tą posługiwano się nadzwyczaj często, bez zastanowienia nad możliwymi konsekwencjami, choć sam antysemityzm nie był w żaden sposób piętnowany. Osoby (nawet domniemanego) pochodzenia żydowskiego, aby uniknąć prześladowań, bardzo często, przynajmniej publicznie, prezentowały postawy żydożercze. Znalazło to swoje odzwierciedlenie w sztuce i literaturze i było kulturowym bagażem Hiszpanii przez kolejne stulecia. Dlatego też w dziełach geniuszy, takich jak Francisco de Quevedo, Miguel de Cervantes czy Pedro Calderón de la Barca odnajdujemy wrogość i niechęć w stosunku do Żydów, co nie umniejsza talentu autorów. Analizując ich twórczość należy pamiętać o ogólnych prądach epoki.

³³ Wszystkie tłumaczenia pochodzą od autorki.

8. Bibliografía

„El antisemitismo en la historia: Desde la crucifixión de Cristo hasta el año 1400”, Holocaust Encyclopedia, <https://www.ushmm.org/wlc/es/article.php?ModuleId=10007540>

Alcala, A. (ed.) *Judíos, sefarditas, conversos: la expulsión de 1492 y sus consecuencias: ponencias del congreso internacional celebrado en Nueva York en noviembre de 1992* Ámbito, Valladolid 1995

Amador de los Rios, J. *Estudios históricos, políticos y literarios sobre los judíos en España* Madrid 1838

Amador de los Rios, J. *Historia social, política y religiosa de los judíos de España y Portugal* Madrid 1875

Baer, I. *Historia de los judíos en la España cristiana* Altalena, Madrid 1981

Baron, S.W. *Historia social y religiosa del pueblo judío* Paidós, Buenos Aires 1968

Beinart, H. *La inquisición española* Congreso Judío Latinoamericano Buenos Aires 1976

Beinart, H. *Los judíos en España* Editorial MAPFRE, Madrid 1992

Błaszowski, M. „Prawdziwe korzenie antysemityzmu.” Salon 24
<https://www.salon24.pl/u/marekblaszkowski/106094,prawdziwe-korzenie-antysemityzmu>

Brown, K. *Lo que sabía Cervantes del judaísmo, del criptojudasmo manchego y de ser converso en la España aurea* Academia del Hispanismo Vigo, Pontevedra 2012

Caminero, J. *Victima o verdugo: Conservadurismo y antisemitismo en el pensamiento político-social de Quevedo* Reichenberger, Kassel 1984

Cansinos Assens, R. *Los judíos en la literatura española* Columna, Buenos Aires 1937

Caro Baroja, J. *Inquisición, brujería y criptojudasmo*, Galaxia Gutemberg. Círculo de Lectores, Madrid 1996

Cervantes, M. de *El ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha*, texto preparado por Enrique Suárez Figaredo, *Lemir* 19 (2015),
http://parnaseo.uv.es/Lemir/Revista/Revista19/Textos/Quijote_1.pdf

Díaz Esteban, F. *Los judaizantes en Europa y la literatura castellana del Siglo de Oro*
Letrumero, Madrid 1994

Encyklopedia Katolicka, Lublin 1989

Fernández Mosquera, S. *Situación y contexto de la „Execración contra los judíos” de Quevedo, AISO. Actas III*, https://cvc.cervantes.es/literatura/aiso/pdf/03/aiso_3_3_022.pdf.

Fontette, F. de *Historia antysemityzmu*, Lublin 2010,
http://alija.4me.pl/pdf/PK_HISTORIA_ANTYSEMITYZMU.pdf

Garrot, J. C. *Judíos y conversos en el Corpus Christi: la dramaturgia calderoniana* Brepols,
Turnhout 2013

Gil, J. „Judíos y cristianos en la Hispania del siglo VII”, *Hispania Sacra*, 30, 1977

Girard, R. *La piedra desechada: antijudaísmo cristiano y antropología evangelica* Caparros,
Madrid 2015

Gonzalez Maeso, D. *El legado del judaísmo español* Editora Nacional, Madrid 1972

González Palencia, Á. „Pleitos de Quevedo con la Villa de la Torre de Juan Abad”, *Boletín de la Real Academia Española*, 14, 1927, pp. 495-519, y pp. 600-619; reimpresso en *Historias y leyendas*, Madrid, Impr, Sánchez de Ocaña, 1942, pp. 309-377

Gutierrez Nieto, J.I. „Inquisición y culturas marinadas: conversos, moriscos y gitanos”,
Historia de España, XXVI, Espasa Calpe

<https://sjp.pl/antysemityzm>

<https://sjp.pwn.pl/sjp/konceptyzm;2564185.html>

https://www.ecured.cu/Edicto_de_Granada

Juszczak, A. *Czas Szabatu i Dnia Pańskiego. Studium myśli Żydów mesjanistycznych oraz tradycji i teologii katolickiej*, Wydawnictwo Domarton, Kraków 2012

Lozano Cabezuelo, J.M. *Francisco de Quevedo desde la Torre de Juan Abad*, Ayuntamiento de Torre de Juan Abad y Fundación Francisco de Quevedo, Torre de Juan Abad 2016.

Michalski, M. A. *W poszukiwaniu judeo-chrześcijańskiego uzasadnienia działań na rzecz bezpieczeństwa ekologicznego. Bóg – człowiek – stworzenie – w retrospekcji biblijnej*, w:

Platforma Judeo-Crześcijańska. Człowiek w drodze ku Bogu, red. W. Kaczorowski, Christ Media, Nadarzyn 2017, s. 179-209

Miłkowski, T., Machcewicz, P. *Historia Hiszpanii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1998

Mocatta, F.D. *The Jews of Spain & Portugal And The Inquisition* Cooper Square Publishers, Inc. 1973

Moncunill Bernet, R. *El antisemitismo en los autos sacramentales de Calderón*, Hipógrifo 2017, <https://www.revistahipogrifo.com/index.php/hipogrifo/article/view/320>.

Neuman, A. *The Jews in Spain. Their social, political and cultural life during the Middle Ages* The Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1944

Palacios Fernandez, E. *Historia de la literatura española e hispanoamericana. Tomo III*, Ediciones Orgaz S.A., Madrid 1980

Pawlikowski, J. *Zakon Świętego Jakuba Większego (Zakon Santiago) – geneza i rola w kulturze*, w: *Droga św. Jakuba w Polsce – historia, terażniejszość, przyszłość. W 10. rocznicę otwarcia pierwszego polskiego odcinka Camino de Santiago*, red.: ks. P. Roszak, F. Mróz, Kraków 2015,

https://www.academia.edu/37251537/Droga_sw._Jakuba_w_Polsce_historia_teraźniejszość_i_przyszłość._W_10._rocznicę_otwarcia_pierwszego_polskiego_odcinka_Camino_de_Santiago

Perez, J. *Historia de una tragedia. La expulsión de los judíos de España* Crítica, Barcelona 1993

Pinillos, C. „La presencia de Góngora en los autos de Calderón”, *Teatri del Mediterraneo riscritture e ricodificazioni tra '500 e '600*, red. V. Nider, Dipartimento di Scienze Filologiche e Storiche, Trento 2004, s. 267-287,

https://www.academia.edu/5068377/La_presencia_de_Góngora_en_los_autos_de_Calderón

Quevedo, F. de *Execración contra los judíos*,
https://es.wikisource.org/wiki/Execración_contra_los_judíos

Recuero, P.P. *Los judios en las obras de Quevedo, Meah Hebrero*,
<http://www.meahhebreo.com/index.php/meahhebreo/article/viewFile/794/825>

Rico, F. y Egido, A. *Historia y crítica de la literatura española. Siglos de Oro: primer suplemento* Editorial Crítica, Barcelona

Roth, C. *Los judíos secretos. Historia de los marranos* Altalena, Madrid 1979

Saitta, B. „I giudei nella Spagna visigoda, I. Da Recaredo a Sisebuto. II. Da Suintilla a Rodrigo”, *Quaderni Catanesi di Studi Classici e Medievali*, II, 3 1980

Sliwa, K. *Cartas, documentos y escrituras de Francisco Gómez de Quevedo y Villegas (1580-1645), caballero de la Orden de Santiago, señor de la villa de la Torre de Juan Abad y sus parientes, Anejos de La Perinola. Revista de Investigación Quevediana*, GRISO (Grupo de Investigación Siglo de Oro de la Universidad de Navarra), Anejo 16, Ediciones Universidad de Navarra, S.A. (EUNSA), Navarra 2005

Smith, G. „Christian Attitudes Toward the Jews in Spanish Literature”, *Judaism*, 19/4, 1970

Stuczynski, C.B. *El antisemitismo de Francisco de Quevedo: obsesivo o residual? Sefarad*, vol. 57, issue 1

Telushkin, J. *Modern Jewish History: The Spanish Expulsion (1492)*, *Jewish Literacy*, New York 1991, <http://www.jewishvirtuallibrary.org/the-spanish-expulsion-1492>

Tuñón de Lara, M., Valdeón Baroque, J., Domínguez Ortiz, A. *Historia Hiszpanii*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych, Kraków 1997

Van Praag, J.A. *Los Protocolos de los Sabios de Sión y la Isla de los Monopantos de Quevedo*
In: *Bulletin Hispanique*, tome 51, n°2, 1949. pp. 169-17

Vélez-Sáinz, J. *Francisco de Quevedo*, Ediciones Eneida, Colección Semblanzas, 2005